

The Impact of Remittances on Economic Growth in the Middle East and North Africa: A Dynamic Panel Data Approach

Majid Afsharirad

Associate Professor of General Affairs Economics Department, Faculty of Economics, Kharazmi University, Tehran, Iran (Corresponding Author)

Email: m.feshari@khu.ac.ir

 0000-0002-6703-581X

Habib Soheyli Ahmadi

Assistant Professor of General Affairs Economics Department, Faculty of Economics, Kharazmi University, Tehran, Iran

Email: h.soheyli@khu.ac.ir

 0000-0003-0356-8868

Mohsen Agha Esmaeili

Master of Industrial Engineering Filed of Macroeconomic Systems, Faculty of Economics, Kharazmi University, Tehran, Iran

Email: aghaesmaili1397@gmail.com

 0009-0009-0794-7786

Abstract

Remittance inflows represent one of the most significant sources of foreign exchange for developing countries and can potentially contribute to macroeconomic stability and economic growth. However, the effectiveness of these flows largely depends on contextual and institutional factors. This study investigates the impact of remittances on economic growth in Middle East and North Africa (MENA) countries over the period 2010–2022, incorporating institutional quality, financial development, and foreign direct investment (FDI) as auxiliary explanatory variables. To analyze the dynamic relationships among the variables, the study employs a panel data approach using the Generalized Method of Moments (GMM), which effectively addresses potential endogeneity and unobserved heterogeneity in panel models. The empirical findings reveal that remittances exert a negative and statistically significant effect on economic growth. Conversely, institutional quality has a positive and significant impact, while both financial development, FDI and cross effect of FD and remittance are also found to positively and significantly influence on growth. The results suggest that, in the absence of sound institutional frameworks and targeted policy interventions, remittance inflows may fail to promote economic growth and could instead encourage unproductive consumption and speculative behavior. Therefore, channeling remittance resources toward productive investment is essential to harness their potential for sustainable economic development.

Keywords: Remittances, Institutional Quality, Middle East and North Africa (MENA) Countries, Dynamic Panel Data Approach

JEL Classification: C33, F43, F24

Extended Abstract

Introduction

Remittances have become a vital component of foreign income for developing countries, often exceeding other external financial inflows. Due to their non-repayable and low-risk nature, they offer a crucial source of development finance, contributing to poverty alleviation and economic growth by increasing household income (Islam & Alhamed, 2022). Despite their significance, the impact of remittances on economic growth remains debated. Previous research, such as Islam and Alhamed (2022), has highlighted the role of institutional quality and financial development as moderating factors. While formal channels of remittance transfer support financial sector development, informal channels typically do not. Regardless of the transfer method, the developmental effect of remittances depends heavily on how the funds are utilized. A well-developed financial system can enhance the productive allocation of remittances, thereby stimulating economic growth (Deodat, 2011; Sufian & Moise, 2010).

Institutional quality is another crucial determinant of economic outcomes. Empirical evidence suggests that countries with more effective institutions are more successful in achieving sustainable development (OECD, 2001). Although strong institutions are widely acknowledged as essential for growth (Iheonu, 2017), few studies have explored their role in moderating the remittance-growth relationship.

In contrast to optimistic perspectives, some literature emphasizes the potential negative effects of labor migration on growth, including brain drain and reduced capital efficiency (Fackler et al., 2016; Johnson & Whitelaw, 1974; Rempel & Lobdell, 1978). Nevertheless, remittance inflows may partially offset these drawbacks. Addressing existing gaps, this study examines the impact of remittances on economic growth in MENA countries (2010–2022), incorporating institutional quality, financial development, and FDI as moderating variables, using panel data analysis.

Method

This study employs a dynamic panel data approach to investigate the impact of remittances on economic growth, considering institutional quality, financial development, and foreign direct investment (FDI) as moderating variables. The sample includes MENA countries over the period 2010–2022, using annual data sourced from the World Bank and the International Monetary Fund. The ratio of remittances to GDP (REM) is used as the key explanatory variable to capture differences across countries. The empirical model is estimated using the Generalized Method of Moments (GMM) following the Arellano-Bond procedure, which effectively addresses endogeneity, autocorrelation, and unobserved heterogeneity in dynamic settings. The model is tested in three specifications: with all variables, excluding FDI, and excluding financial development. Variable stationarity is confirmed via the Fisher panel unit root test. Additionally, Sargan and Arellano-Bond tests are conducted to assess the validity of instruments and serial correlation. All estimations and diagnostic tests are performed using Stata software.

Results and Discussion

The empirical analysis, based on three different model specifications, reveals that remittances have a statistically significant negative effect on economic growth across MENA countries during 2010–2022. This finding suggests that, in the absence of strong institutional and financial frameworks, remittance inflows may not translate into productive investments, potentially encouraging unproductive consumption or speculative behavior instead. Institutional quality shows a positive and significant relationship with economic growth in all models, emphasizing the importance of effective governance, rule of law, and regulatory quality in enhancing the development impact of remittances. Financial development demonstrates a significant positive effect on growth in the first two models—where FDI is either included or excluded—highlighting the enabling role of a well-functioning financial system in mobilizing and allocating remittance resources more efficiently. Foreign direct investment (FDI), when included (in models 1 and 3), also exerts a positive influence on growth, underscoring its complementary role alongside remittances and financial development. Overall, the findings indicate that remittances alone are insufficient to drive growth unless supported by strong institutions and financial infrastructure. These results are consistent with previous studies (e.g., Islam & Alhamed, 2022) and contribute to a more nuanced understanding of the remittance-growth nexus in the MENA region.

Conclusion

This study examined the impact of remittances, institutional quality, financial development, and foreign direct investment (FDI) on economic growth in MENA countries during 2010–2022, employing a dynamic panel data approach with the Generalized Method of Moments (GMM) estimator. The empirical findings indicate that institutional quality, financial development, and FDI have a significant positive effect on economic growth, whereas remittances exhibit a significant negative impact. Given the significance of remittances in influencing growth, policymakers should carefully consider remittance flows when designing economic growth strategies. The negative relationship found suggests that remittances alone may not necessarily stimulate growth, particularly in developing countries. Therefore, it is essential to account for country-specific characteristics and recognize the differing impacts of remittances between developed and developing economies. Furthermore, the positive influence of financial development underscores its critical role as a foundation for the effective utilization of remittance inflows. Policymakers are advised to focus on strengthening financial infrastructure and expanding financial development to optimize the growth potential of remittances. Overall, the findings caution against overreliance on remittances as a growth driver in developing countries and emphasize the need for measured and context-specific policy interventions that integrate institutional and financial sector improvements.

تأثیر وجوه ارسالی بر رشد اقتصادی در کشورهای منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا (رهیافت داده‌های تابلویی پویا)

مجید افشاری راد

دانشیار گروه اقتصاد امور عمومی، دانشکده اقتصاد، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

Email: m.feshari@khu.ac.ir

 0000-0002-6703-581X

حبیب سهیلی احمدی

استادیار گروه اقتصاد امور عمومی، دانشکده اقتصاد، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

Email: h.sohayli@khu.ac.ir

 0000-0003-0356-8868

محسن آقا اسماعیلی

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مهندسی صنایع گرایش سیستم‌های کلان، دانشکده اقتصاد، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

Email: aghaesmaili1397@gmail.com

 0009-0009-0794-7786

چکیده

وجوه ارسالی مهاجران یکی از مهم‌ترین منابع ارزی برای کشورهای درحال توسعه محسوب می‌شود که می‌تواند نقش مؤثری در بهبود شاخص‌های کلان اقتصادی، به‌ویژه رشد اقتصادی، ایفا کند. با این حال، اثربخشی این منابع به عوامل زمینه‌ای متعددی وابسته است. این مطالعه با هدف بررسی تأثیر وجوه ارسالی بر رشد اقتصادی کشورهای منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا (MENA) طی سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۲ و با در نظر گرفتن متغیرهای توضیحی کیفیت نهادی، توسعه مالی، اثر تعاملی توسعه مالی و وجوه ارسالی و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی انجام شده است. برای تحلیل روابط میان متغیرها از داده‌های تابلویی پویا و روش گشتاور تعمیم‌یافته (GMM) استفاده شده است. این رهیافت امکان کنترل هم‌زمان برای ناهمسانی‌ها و درون‌زایی متغیرها را در مدل‌های پانل فراهم می‌کند. نتایج حاصل از برآورد مدل نشان می‌دهد که تأثیر وجوه ارسالی بر رشد اقتصادی منفی و معنادار بوده است. در مقابل، کیفیت نهادی در مدل اثر مثبت و معناداری بر رشد اقتصادی داشته است. همچنین، توسعه مالی و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در مدل اثرگذاری مثبت و معناداری از خود نشان داده‌اند. اثر تعاملی توسعه مالی و وجوه ارسالی نیز بر رشد اقتصادی این گروه از کشورها مثبت و معنی‌دار است. براساس یافته‌های تحقیق وجوه ارسالی بدون وجود بستر نهادی مناسب و سیاست‌گذاری هدفمند نه تنها به رشد اقتصادی منجر نمی‌شود، بلکه ممکن است موجب تشویق به مصرف غیرمولد و رفتارهای سفته‌بازانه شود. بنابراین، نظارت و هدایت این منابع به سمت سرمایه‌گذاری مولد، امری ضروری است. در غیر این صورت تأثیر منفی بر رشد اقتصادی دارد.

کلیدواژه‌ها: وجوه ارسالی، کیفیت نهادی، رشد اقتصادی، کشورهای منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا، رهیافت داده‌های تابلویی پویا

طبقه‌بندی JEL: C33, F43, F24

۱. مقدمه

وجوه ارسالی، به‌عنوان یکی از ارکان اصلی درآمدهای ارزی کشورهای در حال توسعه از جمله کشورهای منطقه منا است به طوری که در سال ۲۰۲۲ کشور مصر با ۲۸ میلیارد دلار بیشترین حجم وجوه ارسالی را در میان کشورهای این منطقه دریافت کرده است (بانک جهانی، ۲۰۲۳). همچنین در کشور لبنان در سال ۲۰۲۳ سهم وجوه ارسالی از تولید ناخالص داخلی این کشور به ۳۱ درصد رسیده و در سایر کشورهای این منطقه نیز وجوه ارسالی اغلب حجم قابل توجهی را در مقایسه با سایر منابع مالی خارجی به خود اختصاص می‌دهد که ضرورت بررسی دقیق و علمی تأثیر وجوه ارسالی بر رشد اقتصادی کشورهای این منطقه را نشان می‌دهد.

این جریان‌های مالی، به دلیل ماهیت بدون ریسک و عدم نیاز به بازپرداخت، بستری ضروری برای فعالیت‌های توسعه‌ای در این کشورها فراهم می‌آورند و از طریق افزایش درآمد خانوارها، به کاهش فقر و ارتقای رشد اقتصادی کمک می‌کنند (اسلام^۱ و الحامد^۲، ۲۰۲۲).

نقش وجوه ارسالی در توسعه اقتصادی کشورهای دریافت‌کننده به‌عنوان یک حوزه مهم تحقیق در نظر گرفته می‌شود. به‌ویژه، تحقیقات در این زمینه برای سیاست‌گذاران به‌منظور تدوین سیاست‌های راهبردی برای هدایت این جریان‌ها به سمت سرمایه‌گذاری مولد مهم است. وجوه ارسالی به منبع مهم درآمدهای ارزی، عمدتاً از کشورهای توسعه‌یافته به کشورهای در حال توسعه تبدیل شده است. در دسترس بودن ارز از طریق وجوه ارسالی نه تنها به کشورهای دریافت‌کننده در دستیابی به رشد اقتصادی بالا و معقول کمک کرده همچنین از طریق کاهش کسری حساب جاری نیز کمک کرده است، بلکه باعث کاهش استقراض و همچنین بار بدهی خارجی آن‌ها شده است. جریان ورودی وجوه ارسالی به کشورهای در حال توسعه و تأثیر آن بر اقتصاد این کشورها با توجه به اینکه حجم این وجوه رو به افزایش است. نحوه استفاده از وجوه ارسالی تعیین‌کننده اثرات مثبت یا منفی آن بر رشد اقتصادی است. همچنین یک نظام مالی توسعه‌یافته با فراهم آوردن توسعه مالی و تسهیل جریان اطلاعات و جذب وجوه ارسالی، می‌تواند به تخصیص بهینه منابع و تحریک رشد اقتصادی منجر شود (دودات^۳، ۲۰۱۱؛ سوفیان و مویز^۴، ۲۰۱۰). علاوه بر توسعه مالی، کیفیت نهادها نیز نقش بسزایی در شکل‌دهی رویدادهای اقتصادی ایفا می‌کند. شواهد تجربی حاکی از آن است که کشورهای با نهادهای کارآمدتر در دستیابی به توسعه اقتصادی موفق‌تر عمل می‌کنند (سازمان همکاری و توسعه اقتصادی، ۲۰۰۱).

1. Islam
2. Alhamad
3. Deodat
4. Moise

اگرچه برخی مطالعات بر اهمیت نهادهای قوی برای رشد پایدار تأکید دارند (ایهئونو^۱، ۲۰۱۷)، اما بررسی‌های جامع در خصوص تأثیر کیفیت نهادی بر رابطه بین وجوه ارسالی و رشد اقتصادی محدود است.

با توجه به شکاف‌های موجود در ادبیات تحقیق و اهمیت بررسی دقیق تأثیر وجوه ارسالی در تعامل با سایر عوامل کلیدی، پژوهش حاضر به بررسی تأثیر وجوه ارسالی بر رشد اقتصادی در کشورهای منطقه منا طی دوره ۲۰۱۰-۲۰۲۲ با در نظر گرفتن شاخص‌های کیفیت نهادی، توسعه مالی و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی با استفاده از روش داده‌های تابلویی می‌پردازد. این مطالعه تلاش می‌کند تا ضمن ارائه شواهد تجربی جدید، به درک بهتری از مکانیسم‌های تأثیرگذاری وجوه ارسالی بر رشد اقتصادی دست یابد که به صورت زیر سازمان‌دهی شده است:

در بخش دوم، به مبانی نظری و پیشینه تحقیق پرداخته شده و در قسمت سوم، به مدل‌سازی و روش تحقیق پرداخته می‌شود. بخش چهارم، در برگیرنده یافته‌های تجربی تحقیق و بخش پنجم نیز به نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها و سیاستی اختصاص یافته است.

۲. مبانی نظری پژوهش

این قسمت به تبیین چهارچوب‌های نظری مرتبط با متغیرهای اصلی پژوهش می‌پردازد. در ابتدا، مفاهیم نظری مرتبط با رشد اقتصادی، وجوه ارسالی، سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی، توسعه مالی و کیفیت نهادی مورد بررسی قرار می‌گیرند. هدف این تبیین، فراهم آوردن بنیانی نظری مستحکم جهت درک عمیق‌تر پدیده‌های مورد مطالعه و توجیه انتخاب روش‌شناسی پژوهش است.

نظریه رشد درون‌زا بر این باور استوار است که رشد اقتصادی پایدار نه تنها از انباشت سرمایه فیزیکی، بلکه از تولید و انتشار دانش، سرمایه انسانی و نوآوری‌های درون‌ساختاری ناشی می‌شود. «رومر»^۲ (۱۹۹۰) نشان داد که فناوری به‌عنوان یک کالای غیر رقیق‌پذیر و قابل جزئی انحصار، از طریق سرمایه‌گذاری آگاهانه در دانش، منبع رشد پایدار است. «لوکاس»^۳ (۱۹۸۸) نقش انباشت سرمایه انسانی و تخصیص نیروی کار میان بخش‌ها را در توضیح اختلاف‌های رشد میان کشورها برجسته ساخت. افزون بر این، مدل‌های «تخریب خلاق» «آغیون»^۴ و «هوویت»^۵ (۱۹۹۲) مکانیسم نوآوری

1. Iheonu
2. Romer
3. Lucas
4. Aghion
5. Howitt

عمودی و جایگزینی فناوری‌ها را به‌عنوان محرک رشد و تغییر ساختاری معرفی می‌کنند. نقدهای تجربی بر مدل‌های اولیه، از جمله کارهای «جونز»^۱ (۱۹۹۵) منجر به شکل‌گیری دیدگاه‌های نیمه‌درون‌زا شد که رشد بلندمدت را به‌شدت وابسته به شدت تلاش‌های تحقیقاتی و محدودیت‌های بازده نیروی انسانی و ایده‌ها می‌دانند. پژوهش‌های معاصر بر این نکته تأکید دارند که بهره‌وری ایده‌ها و هزینه یافتن نوآوری‌ها در گذر زمان تغییر کرده و سیاست‌گذاری باید معطوف به ارتقای کارایی تحقیق و توسعه، ترویج سرمایه‌گذاری در آموزش و تقویت نهادهایی باشد که انتشار و تجاری‌سازی دانش را تسهیل می‌کنند (جونز، ۲۰۲۱؛ بلوم^۲، ۲۰۲۰). به‌عنوان جمع‌بندی می‌توان بیان کرد مبنای نظری رشد درون‌زا ضمن تأکید بر نقش درونی نوآوری و سرمایه انسانی، اقتضا می‌کند سیاست‌گذاران بسته‌های ترکیبی، سرمایه‌گذاری در آموزش و تحقیق، ایجاد انگیزه‌های نوآوری و تقویت چهارچوب نهادی را برای تحقق رشد پایدار دنبال کنند.

وجه ارسالی «مهاجران»^۳ به‌عنوان یکی از جریان‌های مالی بین‌المللی قابل توجه، به‌طور فزاینده‌ای در ادبیات توسعه اقتصادی به‌منزله عاملی بالقوه مؤثر بر رشد اقتصادی کشورهای دریافت‌کننده مورد بررسی قرار گرفته است. این انتقالات مالی قادرند از طریق کانال‌های متعددی بر اقتصاد کشورهای مبدأ اثرگذار باشند؛ از جمله تزریق نقدینگی، افزایش تقاضای کل، تسهیل سرمایه‌گذاری در آموزش و بهداشت، کاهش محدودیت‌های اعتباری خانوارها، و بهبود اعتبار بین‌المللی کشور. با این حال، این جریان‌های مالی همچنین می‌توانند پیامدهای منفی نظیر کاهش مشارکت نیروی کار، افزایش نرخ واقعی ارز (پدیده بیماری هلندی) و تأثیر محدود بر سرمایه‌گذاری‌های مولد را به دنبال داشته باشند.

سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی (FDI) به‌عنوان یکی از محرک‌های کلیدی رشد اقتصادی در کشورهای درحال توسعه شناخته می‌شود. مطالعات اخیر نشان می‌دهند که FDI می‌تواند از طریق انتقال فناوری، بهبود بهره‌وری، افزایش رقابت و ایجاد اشتغال، رشد اقتصادی را تسریع کند (لی^۴ و همکاران، ۲۰۲۴). با این حال، تأثیر FDI بر رشد اقتصادی به‌طور قابل توجهی به کیفیت نهادی و ظرفیت جذب کشور میزبان بستگی دارد. مطالعات اخیر نشان می‌دهند که کشورهای با نهادهای قوی، حکمرانی خوب و زیرساخت‌های توسعه‌یافته، بیشترین بهره را از FDI می‌برند (چیزاما^۵، ۲۰۲۵).

1. Jones
2. Bloom
3. Remittances
4. LE
5. Chizema

برعکس، در کشورهای با نهادهای ضعیف، اثرات FDI ممکن است محدود یا حتی منفی باشد (قازالیان^۱ و پاسکال^۲، ۲۰۲۳). بنابراین، FDI در صورت وجود شرایط نهادی مناسب می‌تواند به‌عنوان محرکی برای رشد پایدار اقتصادی عمل کند.

توسعه مالی به معنای افزایش عمق، تنوع و کارآمدی نهادهای مالی (مانند بانک‌ها، بازارهای سرمایه و ابزارهای مالی) نقش کلیدی در رشد اقتصادی ایفا می‌کند. نخست، سیستم مالی کارآمد موجب تخصیص بهینه سرمایه می‌شود، به‌طوری‌که منابع مالی به بخش‌های مولد منتقل و سرمایه‌گذاری افزایش یابد که خود منجر به رشد تولید ناخالص داخلی می‌گردد (گیدوتی^۳ و دِ گِگورِیو^۴، ۱۹۹۲). دوم، توسعه مالی باعث افزایش نقدینگی، کاهش هزینه‌های مالی معاملات و بهبود دسترسی بنگاه‌ها و خانوارها به اعتبارات می‌شود که در نهایت نوآوری و بهره‌وری را ارتقا می‌دهد (بایلزما^۵ و همکاران، ۲۰۱۸). سوم، نتایج پژوهش‌های فراتحلیلی نشان می‌دهد که توسعه مالی اثر مثبت و معناداری بر رشد اقتصادی دارد، اما شدت این اثر به سطح توسعه‌یافتگی کشور، کیفیت نهادی و چگونگی اندازه‌گیری شاخص‌های مالی بستگی دارد (والیکووا^۶ و همکاران، ۲۰۱۵). همچنین مطالعات جدید در اقتصادهای نوظهور تأکید دارند که سرمایه انسانی بالا می‌تواند اثر توسعه مالی بر رشد اقتصادی را تقویت کند (باکر^۷ و همکاران، ۲۰۲۲).

کیفیت نهادی، که نخستین بار توسط «نورث»^۸ (۱۹۹۱) به‌صورت جامع مورد بررسی قرار گرفت، به مجموعه‌ای از محدودیت‌های شکل‌گرفته توسط جامعه اطلاق می‌شود که ساختار تعاملات اجتماعی-اقتصادی و سیاسی را تعیین می‌کنند. این محدودیت‌ها شامل قوانین و مقررات رسمی و عرف‌های غیررسمی هستند کیفیت نهادی، به‌عنوان یکی از ارکان اساسی توسعه اقتصادی، نقش تعیین‌کننده‌ای در جهت‌دهی رشد دارد. نهادهای باکیفیت از طریق تضمین حاکمیت قانون، کنترل فساد و تقویت کارایی دولت، هزینه‌های مبادلاتی را کاهش داده و اعتماد سرمایه‌گذاران را افزایش می‌دهند (پارسا^۹ و داتا^{۱۰}، ۲۰۲۳). همچنین کیفیتی سبب تخصیص بهینه منابع، افزایش بهره‌وری و جذب سرمایه‌گذاری خارجی می‌شود. به‌علاوه، نهادهای قوی می‌توانند آثار مثبت تجارت و جریان سرمایه را

1. Ghazalian
2. Pascal
3. Guidotti
4. De Gregorio
5. Bijlsma
6. Valickova
7. Bakar
8. North
9. Parsa
10. Datta

بر رشد اقتصادی تشدید کنند، زیرا با کاهش ریسک و بهبود فضای کسب‌وکار، انتقال فناوری را تسهیل می‌نمایند (نگویان^۱ و همکاران، ۲۰۱۸). در پژوهشی دیگر، نشان داده شده است که ارتقای کیفیت مقررات و حاکمیت نهادی در کشورهای دارای منابع طبیعی، از جمله آذربایجان، به طور معناداری موجب رشد بخش غیرنفتی و پایداری اقتصادی می‌شود (کک^۲ و سیفولایو^۳، ۲۰۲۵). در مجموع، کیفیت نهادی زیرساخت کلیدی رشد اقتصادی پایدار از طریق تقویت انگیزه‌های سرمایه‌گذاری و افزایش کارایی اقتصادی است.

۳. پیشینه پژوهش

در این بخش به بررسی پژوهش‌های پیشین انجام شده در زمینه موضوع حاضر در قالب مطالعات خارجی و داخلی پرداخته می‌شود.

«اندری»^۴ و «کوامه»^۵ (۲۰۲۵) در پژوهشی با داده‌های پانلی کشورهای در حال توسعه، دریافتند که افزایش وجوه ارسالی تأثیر مثبت معناداری بر رشد اقتصادی دارد و این تأثیر از طریق بهبود سرمایه‌گذاری داخلی و ارتقای سطح مصرف خانوارها تقویت می‌شود.

«اسلام»^۶ و «الحامد»^۷ (۲۰۲۲) نیز با تمرکز بر نقش توسعه مالی و کیفیت نهادی نشان دادند که انتقال وجوه از طریق کانال‌های رسمی بانکی موجب تقویت توسعه مالی می‌شود، در حالی که کانال‌های غیررسمی چنین اثری ندارند.

«سرمدهلی»^۸ و «محمد عمر»^۹ (۲۰۲۱) با استفاده از مدل ARDL برای کشورهای منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا، نتیجه گرفتند که وجوه ارسالی در بلندمدت رشد اقتصادی را ارتقا می‌دهند، هرچند در کوتاه‌مدت اثر آن‌ها کمتر محسوس است.

«ایتو»^{۱۰} (۲۰۱۹) نیز در مطالعه‌ای تجربی به این نتیجه رسید که افزایش وجوه ارسالی در کشورهای با ثبات سیاسی بالا اثر قوی‌تری بر رشد اقتصادی دارد. در مقابل دیدگاه‌های مثبت نسبت

1. Nguyen
2. Cak
3. Seyfullayev
4. N'Dri
5. Kouame
6. Islam
7. Alhamed
8. Sarmad Ellahi
9. Muhammad Omer
10. Ito

به نقش بالقوه وجوه ارسالی، بخشی از ادبیات اقتصادی بر تأثیرات منفی مهاجرت نیروی کار بر رشد اقتصادی تمرکز دارد. این مطالعات استدلال می‌کنند که خروج نیروی کار می‌تواند موجب کاهش سرمایه انسانی، کارایی سرمایه فیزیکی و بهره‌وری شده و در نهایت رشد اقتصادی را تضعیف کند. «چانداری»^۱ (۲۰۱۶) با بررسی کشورهای جنوب آسیا دریافت که وجوه ارسالی تأثیر مثبتی بر رشد اقتصادی داشته و از طریق تقویت مصرف خانوار و سرمایه‌گذاری خرد عمل می‌کنند. «نیامونگو»^۲ و همکاران (۲۰۱۲) نیز نشان دادند که در کشورهای آفریقایی، اثر مثبت وجوه ارسالی بر رشد، وابسته به سطح توسعه مالی است. «آگاروال»^۳ و همکاران (۲۰۱۱) در بررسی داده‌های کشورهای آسیایی گزارش کردند که وجوه ارسالی بیشتر موجب افزایش سرمایه‌گذاری در بخش خصوصی و رشد اقتصادی پایدارتر می‌شوند. «لارته»^۴ و همکاران (۲۰۰۸) و «پرادان»^۵ و همکاران (۲۰۰۸) هر دو بر این نتیجه تأکید کردند که وجوه ارسالی در کشورهایی با ساختار نهادی قوی، تأثیر بیشتری بر رشد اقتصادی دارند. «جولیانو»^۶ و «رویز آرانز»^۷ (۲۰۰۹) و «مونداکا»^۸ (۲۰۰۹) نشان دادند که تأثیر مثبت وجوه ارسالی بر رشد تنها در کشورهایی معنادار است که دارای نهادهای مالی کارآمد هستند. «جوتاتیپ»^۹ و «جانگ وانیچ»^{۱۰} (۲۰۰۷) با داده‌های کشورهای شرق آسیا دریافتند که اثر وجوه ارسالی بر رشد در کشورهای با بازار مالی توسعه‌یافته، مثبت و در کشورهای ضعیف، منفی است. «آدامز»^{۱۱} و «پیچ»^{۱۲} (۲۰۰۵) و «صندوق بین‌المللی پول»^{۱۳} (۲۰۰۵) نشان دادند که وجوه ارسالی به کاهش فقر در کشورهای درحال توسعه کمک کرده‌اند، هرچند اثر مستقیم آن بر رشد اقتصادی وابسته به سایر شرایط نهادی است.

-
1. Chowdhury
 2. Nyamongo
 3. Aggarwal
 4. Lartey
 5. Pradhan
 6. Giuliano
 7. Ruiz-Arranz
 8. Mundaca
 9. Juthathip
 10. Jongwanich
 11. Adams
 12. Page
 13. IMF

«آماد دورانز»^۱ و «پوزو»^۲ (۲۰۰۴) نتیجه گرفتند که وجوه ارسالی بیشتر از طریق کانال مصرف و سرمایه‌گذاری غیرمستقیم، رشد اقتصادی را تحریک می‌کنند.

«یانگ»^۳ (۲۰۰۴) در دو پژوهش مجزا به این نتیجه رسید که وجوه ارسالی موجب افزایش سرمایه انسانی و سرمایه‌گذاری خانوار در آموزش می‌شوند.

«وودراف»^۴ و «زنتنو»^۵ (۲۰۰۴) نیز در مطالعه‌ای درباره مکزیک تأیید کردند که وجوه ارسالی به گسترش بنگاه‌های کوچک و متوسط کمک کرده و در بلندمدت رشد اقتصادی را ارتقا می‌دهند.

«چامی»^۶ و همکاران (۲۰۰۳) با داده‌های تابلویی ۱۱۳ کشور بین سال‌های ۱۹۷۰ تا ۱۹۹۸ نشان دادند که وجوه ارسالی در بسیاری از کشورها اثر منفی بر رشد دارند؛ زیرا این وجوه عمدتاً برای مصرف استفاده می‌شوند نه سرمایه‌گذاری. در ادامه، «باراجاس»^۷ و همکاران (۲۰۰۹) نیز نتیجه گرفتند که اگر وجوه ارسالی در بخش‌های مولد به کار گرفته نشوند، اثر مثبتی بر رشد نخواهند داشت.

«استاهل»^۸ (۱۹۸۲)، «استارک»^۹ و «لوهاری»^{۱۰} (۱۹۸۲)، و «آهلبورگ»^{۱۱} (۱۹۹۱) از نخستین پژوهشگرانی بودند که به آثار اقتصادی مهاجرت بر کشورهای مبدأ پرداختند. همچنین، «فاینی»^{۱۲} (۲۰۰۲)، «ستراک»^{۱۳} و «لوکاس»^{۱۴} (۱۹۸۸)، و «تیلور»^{۱۵} (۱۹۹۲) نیز در مطالعات خود رابطه‌ای مثبت میان وجوه ارسالی و رشد اقتصادی گزارش کردند.

پژوهش‌های مرتبط با تأثیر سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی (FDI) بر رشد اقتصادی، از تمرکز صرف بر انتقال فناوری به تحلیل نقش نهادها، سیاست‌های مکمل و توسعه انسانی تحول یافته است.

-
1. Amuedo-dorantes
 2. Pozo
 3. Yang
 4. Woodruff
 5. Zenteno
 6. Chami
 7. Barajas
 8. Stahl
 9. Stark
 10. Levhari
 11. Ahlburg
 12. Faini
 13. Stark
 14. Lucas
 15. Taylor

در جدیدترین مطالعات، «آلمی»^۱ و «سون»^۲ (۲۰۲۴) نشان داده‌اند که اثر مثبت FDI بر رشد اقتصادی در کشورهایی با نظام مالی توسعه‌یافته و نهادهای باکیفیت معنادار است، در حالی که در کشورهای دارای ضعف نهادی، این اثر می‌تواند ناچیز یا حتی منفی باشد.

«کاوَسار»^۳ و «نیشات»^۴ (۲۰۲۳) نیز با بررسی داده‌های کشورهای آسیای جنوبی دریافتند که FDI زمانی رشد اقتصادی را به‌طور مؤثر تقویت می‌کند که با انتقال فناوری و ارتقای بهره‌وری نیروی کار همراه باشد.

مطالعه «کودی»^۵ و همکاران (۲۰۲۳) در کشورهای آفریقایی نیز تأکید دارد که بهره‌مندی از مزایای پایدار FDI نیازمند سیاست‌های مکمل در حوزه آموزش، زیرساخت و کنترل فساد است.

«لطیف»^۶ و همکاران (۲۰۱۸) به رابطه علیت دوسویه بین جهانی‌شدن، FDI و رشد اقتصادی اشاره کرده‌اند و اثرات بلندمدت آن را مثبت ارزیابی نموده‌اند. در سطح نظری، پژوهش‌هایی چون «ماکی»^۷ و «ساموارو»^۸ (۲۰۰۴) توسعه نظام مالی را پیش‌شرط کارایی FDI دانسته و درتسکای و «آدامپولوس»^۹ (۲۰۰۴) و «سو»^{۱۰} و «لو»^{۱۱} (۲۰۱۶) نیز رابطه مثبت بین FDI و رشد اقتصادی را گزارش کرده‌اند. در مقابل، «منسینگر»^{۱۲} (۲۰۰۳) در برخی کشورهای درحال توسعه به نتایج منفی دست‌یافته است. در آثار کلاسیک‌تر، «بورنزتین»^{۱۳} و همکاران (۱۹۹۸) و «گاتاک»^{۱۴} و «هالیچوگلو»^{۱۵} (۲۰۰۶) FDI را از طریق انتقال فناوری، بهبود مدیریت و افزایش رقابت عامل رشد اقتصادی معرفی کرده‌اند و «دلورمرو»^{۱۶} (۲۰۰۷) نیز بر اهمیت شکاف فناوری بین کشور میزبان و سرمایه‌گذار تأکید داشته است. در مجموع، شواهد تجربی بیانگر آن است که تأثیر FDI بر رشد اقتصادی پدیده‌ای شرطی است و بیش از هر چیز به ظرفیت نهادی، کیفیت سیاست‌گذاری و سطح توسعه انسانی کشور میزبان وابسته است.

1. Alimi
2. Sun
3. Kousar
4. Nishat
5. Kodie
6. Latif
7. Makki
8. Somwaru
9. Adamopoulos
10. Su
11. Liu
12. Mencinger
13. Borensztein
14. Ghatak
15. Halicioglu
16. De Lur mello

در دهه‌های اخیر، پژوهش‌ها در حوزه رشد اقتصادی و توسعه مالی نشان داده‌اند که کارایی نظام مالی یکی از عوامل کلیدی در تبیین تفاوت‌های رشد میان کشورهاست. در جدیدترین مطالعات، «کیرالا»^۱ و همکاران (۲۰۲۴) با استفاده از داده‌های پانلی ۴۵ کشور در حال توسعه طی سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۱، دریافته‌اند که شاخص‌های عمق مالی، شمول مالی و ثبات مالی هر سه اثر مثبت و معناداری بر رشد اقتصادی دارند. به‌طور مشابه، «بک»^۲ و همکاران (۲۰۲۳) تأکید کرده‌اند که توسعه مالی از طریق بهبود تخصیص منابع، افزایش پس‌انداز و کاهش هزینه مبادله، بهره‌وری و رشد اقتصادی را ارتقا می‌دهد.

«فرانسیس»^۳ و همکاران (۲۰۲۳) با بررسی کشورهای آسیای میانه و خاورمیانه نشان داده‌اند که بازارهای مالی نقش میانجی در اثرگذاری سایر عوامل اقتصادی مانند سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی بر رشد دارند. در مطالعه «آبکا»^۴ و همکاران (۲۰۲۱) نیز توسعه مالی با پشتوانه زیرساخت‌های دیجیتال، عامل تسریع رشد اقتصادی در کشورهای جنوب صحرائی آفریقا معرفی شده است. یافته‌های «ماتیا»^۵ (۲۰۲۰) در اقتصادهای نوظهور اروپایی رابطه‌ای غیرخطی (U شکل معکوس) بین توسعه مالی و رشد را نشان می‌دهد، به این معنا که پس از سطحی بهینه، توسعه بیش از حد مالی ممکن است بازدهی نزولی داشته باشد. «پیرا»^۶ و همکاران (۲۰۱۹) نیز در غنا به اثر هم‌افزایی توسعه مالی و وجوه ارسالی بر رشد اقتصادی اشاره کرده‌اند.

«مسعود»^۷ و «هارداکر»^۸ (۲۰۱۲) در کشورهای در حال توسعه، «آرستیس»^۹ و همکاران (۲۰۰۱) در کشورهای توسعه‌یافته و فینک و همکاران (۲۰۰۵) و «بییم»^{۱۰} و «کالومیریس»^{۱۱} (۲۰۰۱) در سطح جهانی، ارتباط مثبت بین توسعه مالی و رشد را گزارش کرده‌اند. با این حال، «ساهو»^{۱۲} و «شابو»^{۱۳} (۲۰۲۲) هشدار می‌دهند که توسعه مالی بدون نظارت نهادی کارآمد می‌تواند منجر به ناپایداری و نابرابری اقتصادی شود. در مجموع، شواهد تجربی اخیر نشان می‌دهد که توسعه مالی مؤثر نه تنها

-
1. Kirala
 2. Beck
 3. Francis
 4. Abeka
 5. Matei
 6. Peprah
 7. Masoud
 8. Hardaker
 9. Arestis
 10. Beim
 11. Calomiris
 12. Sahoo
 13. Shabou

نیازمند تعمیق بازارهای مالی، بلکه مستلزم چهارچوب نهادی قوی، حکمرانی مالی کارآمد و سیاست‌گذاری هوشمندانه است.

در سال‌های اخیر، نقش کیفیت نهادی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های کلیدی رشد اقتصادی بیش‌ازپیش مورد توجه قرار گرفته است. در جدیدترین پژوهش‌ها، «دلسا»^۱ و همکاران (۲۰۲۴) در کشورهای آفریقای زیرصحرا نشان داده‌اند که رابطه بین وجوه ارسالی و رشد اقتصادی تنها در حضور شاخص‌های مطلوب کیفیت نهادی و ثبات اقتصاد کلان مثبت و معنادار است. به‌طور مشابه، «آلشبوری»^۲ و همکاران (۲۰۲۴) دریافتند که ضعف نهادی می‌تواند اثرات منفی ورود بی‌رویه وجوه ارسالی، همچون بروز بیماری هلندی، را تشدید کند.

مطالعه «کومار»^۳ و «جایاسینگه»^۴ (۲۰۲۰) نیز بر ۱۶ کشور آسیایی حاکی از آن است که نهادهای باکیفیت، اثر وجوه ارسالی را بر رشد اقتصادی تقویت می‌کنند. در سطح منطقه‌ای، «کارارو»^۵ و «کارفاکیس»^۶ (۲۰۱۸) در کشورهای جنوب صحرای آفریقا و «رادزیچا»^۷ و «بوادربرگا»^۸ (۲۰۱۸) در کشورهای حوزه بالتیک گزارش کرده‌اند که اثربخشی دولت، کیفیت نظارتی، آزادی اقتصادی و حاکمیت قانون اثر مثبت و معناداری بر رشد دارند. «اپافرا»^۹ و «کومب»^{۱۰} (۲۰۱۸) نیز تأکید کرده‌اند که در آفریقا، انباشت سرمایه و رشد اقتصادی تحت تأثیر نهادهایی نظیر حقوق سیاسی، کیفیت نظام قانونی و کارایی دولت قرار دارد. در همین راستا، «ییلدیریم»^{۱۱} و «گوکالپ»^{۱۲} (۲۰۱۶) هشدار داده‌اند که در بسیاری از کشورهای درحال توسعه، تمرکز نهادها بر توزیع مجدد ثروت به‌جای تولید، مانع رشد پایدار می‌شود. در پژوهش‌های دیگر، «ماریجا»^{۱۳} (۲۰۲۰) و «ابوباکار»^{۱۴} (۲۰۲۰) به نقش مثبت کیفیت نهادی در توسعه اقتصادی کشورهای جنوب شرقی اروپا و نیجریه اشاره کرده‌اند. همچنین، «الکسیو»^{۱۵} و همکاران (۲۰۱۴) کیفیت نهادی پایدار را عامل تعیین‌کننده عملکرد اقتصادی در سودان

1. Delessa
2. Alshubiri
3. Kumar
4. Jayasinghe
5. Carraro
6. Karfakis
7. Radzeviča
8. Bulderberga
9. Epaphra
10. Kombe
11. Yildirim
12. Gokalp
13. Mrija
14. Abubakar
15. Alexiou

دانسته‌اند. دیدگاه‌های کلاسیک نیز همچون «استیگلیتز»^۱ (۲۰۰۱) و «سازمان همکاری و توسعه اقتصادی»^۲ (۲۰۰۱) بر اهمیت حکمرانی خوب و نهادهای کارآمد برای توسعه اقتصادی تأکید دارند. در جمع‌بندی، مرور سیر پژوهش‌ها نشان می‌دهد که کیفیت نهادی پیش‌شرطی اساسی برای تحقق رشد پایدار است و تعامل سازنده میان نهادهای باکیفیت، ثبات اقتصادی و سیاست‌گذاری شفاف می‌تواند زمینه‌ساز بهره‌گیری مؤثر از منابع مالی و سرمایه‌های بین‌المللی شود. مطالعات اخیر داخلی نشان داده‌اند که وجوه ارسالی از سوی مهاجران به ایران تأثیر مثبت و معناداری بر رشد اقتصادی کشور دارند.

سمیعی‌نسب و همکاران (۱۴۰۳) با استفاده از الگوی NARDL و داده‌های فصلی طی دوره زمانی ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۰ نشان دادند که شوک مثبت FDI اثر مثبت و معناداری بر رشد اقتصادی دارد، درحالی‌که شوک منفی آن اثر منفی و معناداری در بلندمدت بر رشد اقتصادی اعمال می‌کند. **افشاری‌راد و همکاران** (۱۴۰۲) به بررسی تأثیرات نامتقارن شاخص حکمرانی خوب بر رشد اقتصادی ۲۰ کشور منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا طی سال‌های ۲۰۲۲-۱۹۹۶ پرداخته و به این نتیجه می‌رسند که در سطوح بالای حکمرانی و سطوح بالاتر ثبات سیاسی و حاکمیت قانون و اثربخشی دولت، تمامی شش مؤلفه حکمرانی خوب باعث جذب سرمایه‌گذاری‌های داخلی و خارجی می‌گردد و موجب تسریع در نرخ رشد اقتصادی می‌شوند.

تحقیق نجاتی (۱۴۰۲) با به‌کارگیری مدل تعادل عمومی، نشان داد که افزایش صددرصدی سرمایه‌های خارجی همراه با افزایش بهره‌وری کل عوامل تولید موجب ارتقای تولید ناخالص داخلی و رفاه می‌شود.

مظفری و احمدزاده (۱۴۰۱) با استفاده از روش GMM سری‌زمانی، نشان داد که افزایش وجوه ارسالی موجب رشد اقتصادی در ایران می‌شود. همچنین، **فطرس و احمدوند** (۱۴۰۱) در مطالعه‌ای دیگر، تأثیر جذب سرمایه نقدی و غیرنقدی را بر رشد اقتصادی ایران بررسی کرده‌اند و نتایج نشان‌دهنده اثر مثبت این سرمایه‌گذاری‌ها بر رشد اقتصادی کشور است.

مطالعات داخلی در زمینه توسعه مالی نشان‌دهنده این است که بازارهای مالی کارآمد نقش اساسی در تحقق اهداف توسعه اقتصادی ایفا می‌کنند و بدون وجود بخش مالی قدرتمند، دستیابی به رشد اقتصادی پایدار دشوار خواهد بود.

1. Stiglitz

2. Organisation of Economic Cooperation and Development (OECD)

جعفری صمیمی و همکاران (۱۳۸۸) نشان می‌دهند توسعه مالی تأثیر مثبت و معناداری بر رشد اقتصادی ایران دارد. پژوهش شبانی (۱۳۹۶) با استفاده از روش داده‌های تابلویی پویای فضایی، نشان داد که توسعه مالی در استان‌های ایران موجب افزایش رشد اقتصادی می‌شود. همچنین، مطالعه **علیمرادی** (۱۴۰۱) با به‌کارگیری روش گشتاور تعمیم‌یافته (GMM)، تأثیر منفی توسعه مالی بر رشد اقتصادی ایران را در دوره زمانی ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۰ تأیید کرد. این مطالعات بر اهمیت توسعه بخش مالی به‌عنوان ابزاری کلیدی برای رشد اقتصادی پایدار در ایران تأکید دارند.

بررسی سابقه پژوهش‌های انجام‌شده در داخل کشور نشان می‌دهد تاکنون مطالعه مستقیمی پیرامون بررسی اثر وجوه ارسالی بر رشد اقتصادی کشورهای منطقه منا با بهره‌گیری از رهیافت داده‌های تابلویی انجام‌نشده و از این حیث مطالعه حاضر دارای برجستگی و نوآوری نسبت به مطالعات مشابه مانند احمدزاده و مظفری (۱۴۰۱) است.

۴. روش‌شناسی پژوهش

به‌منظور مدل‌سازی تأثیر وجوه ارسالی بر رشد اقتصادی و با در نظر گرفتن متغیرهای کیفیت نهادی، توسعه مالی و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی، از روش داده‌های تابلویی پویا استفاده شده است. با توجه به تفاوت قابل توجه در میزان وجوه ارسالی بین کشورهای مختلف، نسبت وجوه ارسالی به تولید ناخالص داخلی (REM) به‌عنوان متغیر توضیحی در نظر گرفته شده است. متغیرهای مورد استفاده در مدل‌سازی پژوهش و علامت اختصاری آن‌ها در جدول (۱) ارائه شده است.

مدل اقتصادسنجی پویای مورد استفاده در این پژوهش به‌منظور بررسی تأثیر متغیرهای توضیحی بر رشد اقتصادی (EG_{it}) به‌صورت زیر تصریح شده است^۱:

$$EG_{it} = \alpha_i + \beta_1 EG_{i-1} + \beta_2 INSQ_{it} + \beta_3 REM_{it} + \beta_4 FD_{it} + \beta_5 FDI_{it} + \beta_6 REM * FD_{it} + \epsilon_{it}$$

در این معادلات:

- EG_{it} : رشد اقتصادی برای کشور i در زمان t (متغیر وابسته)^۲: (رشد تولید ناخالص داخلی حقیقی)

- EG_{i-1} : وقفه مرتبه اول رشد اقتصادی (متغیر توضیحی با وقفه)

۱. با اضافه کردن متغیر نرخ تورم، اثرات متغیرهای دیگر بر روی رشد اقتصادی بی‌معنی شد؛ لذا در مدل نهایی متغیر نرخ تورم حضور ندارد.

۲. داده‌های مربوط به رشد اقتصادی از پایگاه اینترنتی بانک جهانی به آدرس <https://data.worldbank.org> استخراج شده است.

- FD_{it} : شاخص توسعه مالی برای کشور i در زمان t (متغیر توضیحی)^۱
- FDI_{it} : سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی برای کشور i در زمان t (متغیر توضیحی)^۲
- $INSQ_{it}$: شاخص کیفیت نهادی برای کشور i در زمان t (متغیر توضیحی)^۳
- REM_{it} : نسبت وجوه ارسالی به تولید ناخالص داخلی برای کشور i در زمان t (متغیر توضیحی)^۴
- α_i : اثرات ثابت یا تصادفی مربوط به هر کشور
- β_1 تا β_6 : ضرایب متغیرهای توضیحی
- $REM * FD$: اثر تعاملی یا متقاطع توسعه مالی و وجوه ارسالی
- ϵ_{it} : جزء خطا

این پژوهش از نوع تحقیقات کمی با رویکرد اقتصادسنجی و با استفاده از روش داده‌های تابلویی پویا و تخمین‌زننده گشتاور تممیم‌یافته سیستمی انجام شده است. جامعه آماری و دوره زمانی: جامعه آماری این پژوهش شامل کشورهای منطقه منا در بازه زمانی ۲۰۱۰-۲۰۲۲ است.^۵ روش جمع‌آوری داده‌ها: داده‌های موردنیاز برای این پژوهش از سایت بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول جمع‌آوری شده است. نرم‌افزار مورد استفاده: برآورد مدل و انجام آزمون‌های اقتصادسنجی در این پژوهش با استفاده از نرم‌افزار Stata نسخه ۱۷ انجام شده است.

۱. داده‌های مربوط به توسعه ملی کشورهای خاورمیانه از سایت صندوق بین‌المللی پول به آدرس <https://data.imf.org> دریافت شد.

۲. داده‌های مربوط به متغیر سرمایه‌گذاری خارجی نسبت به تولید ناخالص داخلی از پایگاه اینترنتی بانک جهانی به آدرس <https://data.worldbank.org> استخراج شده است.

۳. داده‌های مربوط به کیفیت نهادی را از سایت <https://databank.worldbank.org/Institutional-Quality/id/98e680fc> دریافت کردیم. طبق توضیحات داده شده در سایت بانک جهانی داده‌های مربوط به شاخص کیفیت نهادی از میانگین بین شش شاخص (شاخص کنترل فساد، شاخص اثربخشی دولت، شاخص ثبات سیاسی، شاخص کیفیت نظارتی، شاخص حاکمیت قوانین، شاخص مسئولیت‌پذیری) به‌دست‌آمده است.

۴. داده‌های وجوه ارسالی از سایت پایگاه داده‌ای بانک جهانی به نشانی <https://data.worldbank.org> استخراج شده است.
 ۵. لازم به ذکر است که کشورهای منطقه منا دارای ساختارهای ناهمگون هستند و می‌توان آن‌ها را به دودسته کشورهای نفتی و غیرنفتی تقسیم کرد؛ ولی به علت کم‌تر شدن تعداد مشاهدات از حدنصاب حداقل ۲۰۰ مشاهده در داده‌های تابلویی قادر به تفکیک آن‌ها به دو گروه نخواهیم بود.

۵. یافته‌های پژوهش

به‌منظور مدل‌سازی تأثیر وجوه ارسالی بر رشد اقتصادی و با در نظر گرفتن متغیرهای کیفیت نهادی و توسعه مالی و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی از روش داده‌های تابلویی پویا که در بخش قبل معرفی شد استفاده شده است، با توجه به اینکه متغیر وجوه ارسالی بین کشورهای مختلف تفاوت بسیار زیادی دارند و این اعداد قابل‌مقایسه نیستند از نسبت وجوه ارسالی به تولید ناخالص داخلی به‌عنوان متغیر توضیحی استفاده شده است. به این ترتیب متغیرهای مورد استفاده در الگوی پژوهش و علامت اختصاری آن‌ها در جدول زیر نمایش داده شده است.

جدول ۱: متغیرهای تحقیق و علامت‌های اختصاری آن‌ها

علامت اختصاری	توضیح	نوع متغیر در مدل
EG	رشد اقتصادی	متغیر وابسته
FD	شاخص توسعه مالی	متغیر توضیحی
FDI	سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی	متغیر توضیحی
INSQ	شاخص کیفیت نهادی	متغیر توضیحی
REM	نسبت وجوه ارسالی به تولید ناخالص داخلی	متغیر توضیحی

در ادامه به‌منظور برآورد مدل به روش داده‌های تابلویی پویا و تخمین زنده گشتاور تعمیم‌یافته با استفاده از نرم‌افزار Stata، ابتدا وابستگی متقابل بین جملات اختلال در بین کشورهای منطقه منا بررسی شده تا بتوان در خصوص استفاده از آزمون‌های ریشه واحد نسل اول و دوم تصمیم‌گیری نمود. برای این منظور آزمون فریز و فریدمن انجام شده که نتایج به‌صورت جدول زیر است:

جدول ۲: نتایج آزمون وابستگی متقابل بین جملات اختلال کشورهای منطقه منا

نام آزمون	مقدار آماره آزمون	ارزش احتمال
آزمون فریدمن	۴/۱	۰/۹۹
آزمون فریز	۰/۱۱	۰/۵۸

نتایج آزمون وابستگی متقابل بین جملات اختلال در کشورهای منطقه منا با استفاده از هر دو آزمون فریدمن و فریز بیانگر عدم رد فرضیه صفر و استفاده از آزمون‌های ریشه واحد نسل اول به جای نسل دوم است. از این رو لازم است آزمون‌های ریشه واحد نسل اول استفاده شود. یکی از مناسب‌ترین این آزمون‌ها، آزمون فیشر فیلیپس-پرون است. نتایج آزمون پایایی متغیرهای تحقیق توسط این آزمون به صورت جدول زیر است:

جدول ۳: نتایج آزمون پایایی فیشر فیلیپس-پرون

نام متغیر	مقدار آماره t	ارزش احتمال
EG	۱۳۱/۱۷	۰/۰۰
FDI	۱۷۲/۴۴	۰/۰۰
FD	۹۸/۱۹	۰/۰۰
INSQ	۱۰۹/۳۰	۰/۰۰
REM	۱۰۱/۳۳	۰/۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق

نتایج آزمون فیشر فیلیپس-پرون نشان می‌دهد تمامی متغیرهای تحقیق شامل رشد اقتصادی، وجوه انتقالی، کیفیت نهادی، سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و توسعه مالی در سطح پایا بوده و فرضیه صفر مبنی بر عدم پایایی متغیرها در سطوح معنی‌داری ۱، ۵ و ۱۰ درصد رد می‌شود؛ بنابراین نیازی به آزمون هم‌جمعی متغیرها نیست. قبل از تخمین مدل به روش گشتاور تعمیم‌یافته لازم است با بهره‌گیری از آزمون «دوربین، وو و هاسمن»^۱، درون‌زایی متغیرهای توضیحی با همبستگی بین متغیرهای توضیحی با جملات اختلال بررسی شده و در صورت رد فرضیه صفر، نتایج تخمین مدل به روش حداقل مربعات معمولی دارای کارایی نبوده و لازم است از روش دو مرحله‌ای گشتاور تعمیم‌یافته یا SYS-GMM استفاده شود. مزیت این روش استفاده از متغیرهای ابزاری برای کنترل وابستگی بین جملات اختلال با متغیرهای توضیحی مدل است. زیرا براساس چهارچوب نظری ممکن است متغیرهای شاخص کیفیت نهادی، سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و توسعه مالی با یکدیگر دارای ارتباط باشند. نتایج آزمون درون‌زایی متغیرها در جدول زیر ارائه شده است:

1. Durbin, Wu & Hausman

جدول ۴: نتایج آزمون درون‌زایی دوربین، وو و هاسمن

مقدار آماره آزمون (کای-دو)	درجه آزادی	ارزش احتمال
۵/۷۱	۴	۰/۰۱۶

منبع: یافته‌های تحقیق

نتایج جدول فوق نشان می‌دهد فرضیه صفر بر عدم درون‌زایی متغیرهای توضیحی در سطوح معنی‌داری ۵ و ۱۰ درصد رد شده و استفاده از روش با اثرات ثابت و تصادفی که مبتنی بر روش حداقل مربعات معمولی هستند دارای کارایی و سازگاری نیستند، لذا لازم است جهت کنترل وابستگی بین متغیرهای توضیحی و جملات اختلال از تخمین‌زننده گشتاور تعمیم‌یافته سیستمی با متغیرهای ابزاری مناسب استفاده نمود. نتایج تخمین به صورت جدول زیر است:

جدول ۵: نتایج تخمین مدل به روش آرلانو و باور یا تخمین‌زننده گشتاور تعمیم‌یافته سیستمی

عرض از مبدأ و متغیرهای توضیحی	ضریب برآورد شده	مقدار آماره آزمون (Z)	ارزش احتمال
C	۰/۳۳	۵/۳۸	۰/۰۰۰
L. EG	۰/۱۸	۲/۵۷	۰/۰۱
INSQ	۰/۱۵	۷/۰۸	۰/۰۰۰
REM	-۰/۸۳	-۲/۰۱	۰/۰۴۵
FD	۰/۰۹	۵/۲۵	۰/۰۰۰
FDI	۰/۰۳	۲/۰۹	۰/۰۳۷
FD*REM	۰/۱۲	۴/۱۷	۰/۰۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق

نتایج تخمین مدل بیانگر این است که مقدار وقفه‌دار مرتبه اول رشد تولید دارای تأثیر مثبت و معنی‌دار بر نرخ رشد تولید در دوره جاری در کشورهای منطقه منا بوده و ضریب آن ۰/۱۸ و بین صفر و یک است که دلالت بر همگرایی رشد در این گروه از کشورها است. از سوی دیگر متغیر وجوه ارسالی دارای تأثیرگذاری منفی و معنی‌دار در سطح ۵ و ۱۰ درصد بر رشد اقتصادی داشته و با افزایش وجوه ارسالی به میزان یک واحد، نرخ رشد تولید ۰/۸۳ درصد کاهش می‌یابد. بنابراین افزایش وجوه ارسالی منجر به کاهش متوسط رشد اقتصادی شده است. بدین صورت که هر واحد افزایش وجوه ارسالی منجر به کاهش رشد اقتصادی به میزان ۰/۸۳ خواهد شد که این نشان‌دهنده این است که در کشورهای منطقه منا با توجه به توسعه مالی پایین و کیفیت پایین نهادها در این کشورها، ورود وجوه ارسالی باعث

رشد منفی اقتصاد می‌شود. این نتیجه‌گیری سازگار با ادبیات نظری و تجربی موضوع نیز می‌باشد. بدین صورت که وجوه ارسالی دارای هر دو اثر مثبت و منفی بسته به شرایط کیفیت نهادی و توسعه مالی بر رشد اقتصادی است. تأثیر شاخص توسعه مالی بر رشد اقتصادی مثبت و معنی‌دار است به طوری که ضریب آن $0/09$ و پایین است. از این رو بهبود شاخص توسعه و تعمیق مالی از طریق افزایش تولید می‌تواند به افزایش رشد اقتصادی این کشورها کمک کند. همچنین متغیر سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی اثر مثبت و ناچیز $0/03$ بر رشد اقتصادی دارد؛ لذا با افزایش سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی رشد اقتصادی کشورهای منطقه منا در حدود $0/03$ درصد افزایش می‌یابد. بنابراین افزایش سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی از طریق انتقال فناوری و بهبود تکنولوژی می‌تواند زمینه افزایش سرمایه‌گذاری، تولید و رشد اقتصادی را فراهم نماید. متغیر شاخص کیفیت نهادی نیز اثر مثبت و معنی‌دار بر رشد اقتصادی کشورهای مورد بررسی گذاشته به طوری که با افزایش یک واحدی شاخص، رشد تولید حدود $0/15$ درصد بهبود می‌یابد. این امر نشان می‌دهد با بهبود شاخص‌های حکمرانی خوب، اثربخشی دولت، کیفیت قوانین و مقررات و نیز کنترل فساد اداری و پاسخگویی و حق اظهار نظر رشد تولید و سرمایه‌گذاری افزایش می‌یابد. همچنین براساس نتایج مدل‌سازی در جدول (۳)، متغیر کیفیت نهادی معنادار است که این نشان‌دهنده ارتباط بین شاخص کیفیت نهادی و رشد اقتصادی است. همچنین اثر متقاطع یا تعاملی توسعه مالی و وجوه ارسالی بر رشد اقتصادی مثبت و برابر با $0/12$ است که نشان می‌دهد با لحاظ توسعه و تعمیق مالی و ساختار بازار سرمایه در این گروه از کشورها وجوه ارسالی مهاجران می‌تواند اثر معنی‌داری بر رشد سرمایه‌گذاری و تولید داشته و زمینه ارتقای رشد اقتصادی را فراهم نماید. شایان ذکر است در مدل برآورد شده به روش تخمین-زنده گشتاور تعمیم‌یافته سیستمی برای کاهش تورش برآوردکننده‌ها از انحراف معیار robust استفاده شده است. در ادامه به منظور آزمون معتبر بودن متغیرهای ابزاری آزمون «سارگان و هنسن»^۱ استفاده شده که نتایج در جدول (۶) گزارش شده است.

جدول ۶: نتایج آزمون سارگان و هنسن

مقدار آماره سارگان	درجه آزادی	ارزش احتمال	مقدار آماره هنسن	درجه آزادی	ارزش احتمال
۱۰/۱۸۹	۵۱	۰/۹۲	۱۳/۷۲	۶۱	۰/۷۹

منبع: یافته‌های تحقیق

نتایج آزمون سارگان و هسن نشان می‌دهد فرضیه صفر مبنی بر معتبر بودن متغیرهای ابزاری (وقفه دوم وجوه ارسالی و وقفه دوم سرمایه‌گذاری خارجی)، رد نشده و لذا متغیرهای ابزاری در نظر گرفته شده برای رفع همبستگی بین جملات اختلال و متغیرهای توضیحی معتبر هستند. در ادامه به منظور ارزیابی وجود خودهمبستگی مرتبه اول و دوم جملات اختلال از آزمون آرانو و باند استفاده شده که نتایج در جدول (۷) گزارش شده است.

جدول ۷: نتایج آزمون آرانو و باند برای تشخیص مرتبه خودهمبستگی جملات اختلال

ارزش احتمال	مقدار آماره Z	مرتبه
۰/۰۳	-۲/۰۳	اول
۰/۵۴	-۰/۶۲	دوم

منبع: یافته‌های تحقیق

نتایج آزمون آرانو و باند نشان می‌دهد با توجه به مقدار آماره Z، خودهمبستگی مرتبه اول بین جملات اختلال وجود داشته، اما مرتبه دوم رد نمی‌شود. بنابراین روش متعامد روش مناسبی برای تخمین مدل و تحلیل یافته‌های تحقیق است.

۶. نتیجه‌گیری و پیشنهاد

این مطالعه با هدف بررسی تأثیر وجوه ارسالی، کیفیت نهادی، توسعه مالی و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی بر رشد اقتصادی در کشورهای منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا طی سال‌های ۲۰۱۰-۲۰۲۲ انجام شده و برای این منظور از رهیافت داده‌های تابلویی پویا و تخمین زنده گشتاور تعمیم‌یافته استفاده شده است. نتایج برآورد مدل نشان می‌دهد که شاخص کیفیت نهادی، توسعه مالی، سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی تأثیر معنی‌دار و مثبتی بر رشد اقتصادی دارند همچنین وجوه ارسالی تأثیر معنی‌دار و منفی بر رشد اقتصادی دارد.

باتوجه به نتایج حاصل از این پژوهش و معنی‌داری تأثیرات وجوه ارسالی بر رشد اقتصادی توصیه می‌شود سیاست‌گذاران برای برنامه‌ریزی جهت رشد اقتصادی به شاخص وجوه ارسالی نیز توجه نمایند. همچنین با توجه به نتایج این پژوهش لازم است جهت سیاست‌گذاری صحیح ویژگی‌های خاص کشورهای در حال توسعه و توسعه‌یافته به‌طور مشخص تفاوت میزان و جهت تأثیر وجوه ارسالی بر رشد اقتصادی بین کشورهای توسعه‌یافته و کشورهای در حال توسعه توجه گردد.

بر اساس نتایج حاصل از مدل و معنی‌داری تأثیر اثر متقاطع شاخص توسعه مالی و وجوه ارسالی بر رشد اقتصادی می‌توان بیان کرد میزان توسعه‌یافتگی مالی و افزایش کیفیت و کارایی نهادهای کشورها بستری برای استفاده بهینه از وجوه ارسالی قرار می‌گیرد و سیاست‌گذاری جهت استفاده از وجوه ارسالی در راستای رشد اقتصادی نمی‌تواند بدون توجه به توسعه‌یافتگی مالی و کیفیت مناسب نهادی صورت پذیرد. لذا توصیه می‌گردد سیاست‌گذاران جهت بهره‌برداری صحیح از وجوه ارسالی به فراهم کردن زیرساخت‌های توسعه مالی و کیفیت نهادی و گسترش آن‌ها بپردازند.

همچنین با توجه به رابطه منفی بین وجوه ارسالی و رشد اقتصادی، سیاست‌گذاری مناسب در جهت عدم ورود وجوه ارسالی می‌تواند از تأثیرات منفی آن بر رشد اقتصادی با توجه به اینکه ورود وجوه ارسالی با پیامدهای منفی نظیر کاهش مشارکت نیروی کار، افزایش نرخ واقعی ارز (پدیده بیماری هلندی) و تأثیر بر سرمایه‌گذاری‌های غیر مولد جلوگیری به عمل آید که این موارد به صورت مشابه در پژوهش‌های اسلام و الحامد (۲۰۲۲) و فکلی و همکاران (۲۰۱۶) جانسون و ویتالا (۱۹۷۴)، رمپل و لایفل (۱۹۷۸)، جولیانو و رویز آرانز (۲۰۰۹) و مونداکا (۲۰۰۹) و چامی و همکاران (۲۰۰۳) و باراجاس و همکاران (۲۰۰۹) و آدامز و پیچ (۲۰۰۵) و صندوق بین‌المللی پول (۲۰۰۵) بیان شده است.

فهرست منابع

- اصغری، رعنا؛ محسنی زنوزی، سید جمال‌الدین (۱۳۹۲)، بررسی تأثیر مالیات‌ها و مخارج مصرفی دولت بر رشد اقتصادی در کشورهای اسلامی منتخب منطقه منا، تحقیقات توسعه اقتصادی، شماره ۱۱، ۱-۲۲.
- افشاری راد، مجید؛ خلیلی، فرزانه؛ هاشمی دیزج؛ عبدالرحیم؛ یزدان‌شناس، مهدی (۱۴۰۲). تأثیرات نامتقارن شاخص حکمرانی خوب بر رشد اقتصادی (مطالعه موردی: کشورهای منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا)، فصلنامه مجلس و اقتصاد، (۱۱)، ۱۷۳-۱۵۰.
- جعفری صمیمی، احمد؛ فرهنگ، صفر؛ رستم‌زاده، مهدی؛ محمدزاده، مهدی (۱۳۸۸)، تأثیر توسعه مالی و آزادسازی تجاری بر رشد اقتصادی ایران، فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی، سال نهم، شماره ۴، ۲۲-۱.
- حشمتی مولایی، حسین (۱۳۸۳)، عوامل مؤثر بر توسعه مالی در نظام بانکداری ایران، پژوهش‌نامه اقتصادی، شماره ۱۳، ۸۸-۵۵.
- دهقان شبانی، زهرا (۱۳۹۶). تحلیل تأثیر توسعه مالی بر تمرکز فعالیت‌های صنعتی و رشد اقتصادی در ایران: رویکرد داده‌های تابلویی پویای فضایی، فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی ایران، (۳)، ۲۸-۹۱.
- سمیعی‌نسب، مصطفی؛ زمانی، علیرضا؛ جودت‌وند، علی؛ کاوه‌باغبادرانی، محمد (۱۴۰۳). تأثیرات نامتقارن سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی بر رشد اقتصادی ایران: رویکرد *NARDL*. مجله نظریه‌های کاربردی اقتصاد، (۴)، ۱۱-۳۶.
- شاه‌آبادی، ابوالفضل؛ بهاری، زهره (۱۳۹۳). تأثیر ثبات سیاسی و آزادی اقتصادی بر رشد اقتصادی کشورهای منتخب توسعه‌یافته و درحال توسعه، فصلنامه علمی پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، (۴)، ۷۲-۵۳.
- علیمرادی افشار، پروین (۱۴۰۱). بررسی تأثیر توسعه مالی بر رشد اقتصادی در ایران کاربرد از رهیافت سری زمانی *GMM*. سیاست‌ها و تحقیقات اقتصادی، (۳)، ۱۳۰-۱۵۱.
- فطرس، محمد حسن؛ احمدوند، نرگس (۱۴۰۱). تأثیر جذب سرمایه نقدی و غیرنقدی بر روی رشد اقتصادی ایران. پژوهش‌های اقتصادی (رشد و توسعه پایدار)، (۲)، ۲۲-۱۲۱.
- مزینی، امیرحسین؛ مراد حاصل، نیلوفر (۱۳۸۷). بازشناسی عوامل مؤثر بر جریان سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی. مجله پژوهش‌نامه اقتصادی، شماره ۳۳، ۷-۱۵.
- مظفری، زانا؛ احمدزاده، خالد (۱۴۰۱). تأثیر سرمایه‌گذاری در مسکن بر رشد اقتصادی ایران، پژوهش‌های اقتصادی (رشد و توسعه پایدار)، (۲)، ۲۴۵-۲۷۰.
- نجاتی، مهدی (۱۴۰۲). بررسی نقش سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در اقتصاد ایران با استفاده از مدل تعادل عمومی. اولین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در اقتصاد، حسابداری و مدیریت.
- نظیفی، فاطمه (۱۳۸۳)، توسعه مالی و رشد اقتصادی در ایران، پژوهش‌نامه اقتصادی، شماره ۳، ۹۷-۱۳۰.

References

Abeka, M. J., Andoh, E., Gatsi, J. G., & Kawor, S. (2021). Financial development and economic growth nexus in SSA economies: The moderating role of telecommunication development. *Cogent Economics & Finance*, 9(1). <https://doi.org/10.1080/23322039.2020.1862395>

Abubakar, S. (2020). "Institutional Quality and Economic Growth: Evidence from Nigeria," *African Journal of Economic Review*, African Journal of Economic Review, vol. 8(01), January.

Adams, R. H., & Page, J. (2005). Do international migration and remittances reduce poverty in developing countries. Washington, DC, USA: World Bank.

Adenutsi, Deodat E., (2013). "Macroeconomic Determinants of Workers' Remittances and Compensation of Employees in Sub-Saharan Africa," MPRA Paper 60620, University Library of Munich, Germany.

Aggarwal, R., Demirgüç-Kunt, A., & Peria, M. S. M. (2011). Do remittances promote financial development? *Journal of Development Economics*, 96(2), 255–264. doi:10.1016/j.jdeveco.2010.10.005

Aghion, P., & Howitt, P. (1992). A model of growth through creative destruction. *Econometrica*, 60(2), 323–351. <https://www.jstor.org/stable/2951599>

Ahlburg, D. (1991), 'Remittances and Their Impact', A study of Tonga and Western Samoa', Pacific Policy Paper No.7, The Australian National University, Canberra.

Alexiou, C., Tsaliki, P., Osman, H.R., (2014). Institutional quality and economic growth: empirical evidence from the Sudanese economy. *Economic Annals*. LIX (203).

Alimi, S. R., & Sun, S. (2024). FDI, institutional quality, and financial development: Implications for economic growth. *World Development*, 175, 106365. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2024.106365>

Alshubiri, F., Fekir, S., & Chikhi, B. (2024). Do received remittances cause Dutch disease in developed and developing countries? *Journal of Economic Studies*, 51(7), 1373–1392. <https://doi.org/10.1108/JES-09-2023-0496>

Amuedo-dorantes and S. Pozo (2004), 'Workers' Remittances and the Real Exchange Rate: A Paradox of Gifts', *World Development*, Vol. 32 (8): 1407-17

Barajas, Adolfo & Chami, Ralph & Fullenkamp, Connel & Gapen, Michael & Montiel, Peter. (2009). Do Workers' Remittances Promote Economic Growth?. IMF Working Papers. 09. 10.5089/9781451873009.001.

Beck, T., Levine, R., & Loayza, N. (2023). Finance and the sources of growth. *Journal of Financial Economics*, 148(2), 327–345. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2022.12.003>

Beim & Calomiris, 2001. *Emerging Financial Markets*. McGraw-Hill Irwin

Bijlsma, M., Kool, C., & Non, M. (2018). The effect of financial development on economic growth: A meta-analysis. *Applied Economics*, 50(57), 6128–6148. <https://doi.org/10.1080/00036846.2018.1489503>

Bloom, N., Jones, C. I., Van Reenen, J., & Webb, M. (2020). Are ideas getting harder to find? *American Economic Review*, 110(4), 1104–1144. <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/aer.20180338>

Borensztein, E. De Gregorio, J. & J. W. Lee (1998), "How Does Foreign Direct Investment Affect Economic Growth?", *Journal of International Economics*, Vol. 45, PP. 115–135

Carraro, A., Karfakis, P., 2018. Institutions, economic freedom and structural transformation in 11 sub-Saharan African countries. *FAO Agricultural Development Economics Working Paper No. 18-01*.

Chami, R., C. Fullenkamp and S. Jahjah (2003), 'Are Immigrant Remittance Flows a Source of Capital for Development?', *IMF Working Paper 01/189*, International Monetary Fund, Washington DC.

Chizema, D. (2025). The impact of foreign direct investment on economic development in South Asia and Southeastern Asia. *Economies*, 13(6), 157. <https://doi.org/10.3390/economies13060157>

Chowdhury, M. (2016). Financial development, remittances and economic growth: Evidence using a dynamic panel estimation. *Margin: the Journal of Applied Economic Research*, 10(1), 35–54. doi:10.1177/0973801015612666

De Lur mello, F. (2007), the location of the United States' FDI under the share gravity model, *International Economic Journal*, 21(4): 491-519.

Delessa, K., Alemu, T., & Bane, J. (2024). Remittances inflow and economic growth nexus in Sub-Saharan Africa: Do institutional quality and macroeconomic stability matter? *Heliyon*, 10(3), e25690. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e25690>

Epaphra, M., Kombe, A.H., (2018). Institutions and economic growth in Africa: evidence from panel estimation. *Institute of Accountancy Arusha, Tanzania*, February, 2018

Faini, Riccardo (2002), 'Development, Trade, and Migration', proceedings from the ABCDE Europe Conference, 1-2: 85-116.

Fayissa, B., & Nsiah, C. (2008). The impact of remittances on economic growth and Development in Africa. *Department of Economics and Finance Working Paper Series*.

Francis, J., Antony, L., & D'Souza, M. (2023). Financial development, FDI, and economic growth: Evidence from MENA and Central Asia. *Journal of Policy Modeling*, 45(3), 456–472. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2023.02.002>

Ghatak, A. & F. Halicioglu (2006), "Foreign Direct Investment and Economic Growth: Some Evidence from Across the World", *MPRA Paper*, No. 3563.

Giuliano, P., & Ruiz-Arranz, M. (2009). Remittances, financial development, and growth. *Journal of Development Economics*, 90(1), 144–152. doi:10.1016/j.jdeveco.2008.10.005

Guidotti, P. E., & De Gregorio, J. (1992). Financial development and economic growth. *IMF Working Papers*, 101. <https://doi.org/10.5089/9781451852455.001>

Iheonu, C., Ihedimma, I., & Onwuanaku, S. (2017). Institutional Quality and Economic Performance in West Africa. *MPRA Paper No. 82212*.

IMF (2005) *World Economic Outlook*, International Monetary Fund, Washington DC

Ito, K. (2019). Remittances and the Dutch disease: Evidence from a panel data for 18 developing countries. *International Economic Journal*, 33(1), 145–160. <https://doi.org/10.1080/10168737.2018.1556153>

Iuliana Matei, 2020. Is financial development good for economic growth? Empirical insights from emerging European countries. Economics and Quantitative Methods Department, IESEG Paris and University Paris 1, Paris, France

James Atta Peprah, Isaac Kwesi Ofori and Abel Nyarko Asomani. (2019). Financial development, remittances and economic growth: A threshold analysis.

Jones, C. I. (1995). R&D-based models of economic growth. *Journal of Political Economy*, 103(4), 759–784.
<https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/262002>

Jones, C. I. (2021). The past and future of economic growth: A semi-endogenous perspective. NBER Working Paper No. 29126. <https://www.nber.org/papers/w29126>

Juthathip Jongwanich, 2007, Workers' Remittances, Economic Growth and Poverty in Developing Asia and the Pacific Countries

King & Levine, (1994). Capital Fundamentalism, Economic Development, and Economic Growth. Carnegie Rochester Conference

Kirala, M., Sarpong, B., & Opoku, K. (2024). Financial development and economic growth nexus: Empirical evidence from developing countries. *Emerging Markets Finance and Trade*, 60(1), 112–129. <https://doi.org/10.1080/1540496X.2023.2258704>

Kodie, S., Abor, J. Y., & Harvey, S. K. (2023). Foreign direct investment and inclusive growth in Sub-Saharan Africa: The role of governance. *Research in International Business and Finance*, 66, 102070.
<https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2023.102070>

Kousar, R., & Nishat, M. (2023). Foreign direct investment, human capital, and technology spillover: Evidence from South Asia. *Economic Systems*, 47(1), 101052.
<https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2023.101052>

Kumar, S., & Jayasinghe, S. (2020). Impact of remittances on economic performance in consideration of institutional quality: Evidence from Asian developing economies. *Journal of Economic Studies*. <https://doi.org/10.1108/JES-09-2018-0316>

Latif, Z., Danish, Y., Latif, S., Ximei, L. & Pathan, Z.H. (2018). The dynamic of ICT, foreign direct investment, globalization and economic growth: Panel estimation robust to heterogeneity and cross-sectional dependence. *Telematics and informatics*, 35, 318-328. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.tele.2017.12.006>

LE, H. T. P., Pham, H., Do, N. T. T., & Duong, K. D. (2024). Foreign direct investment, total factor productivity, and economic growth: Evidence in middle-income countries. *Humanities and Social Sciences Communications*, 11, 1388.
<https://doi.org/10.1057/s41599-024-03462-y>

Lucas, R. E., Jr. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3–42.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0304393288901687>

Makki, S. And A. Somwaru. (2004). impact of foreign direct investment and trade on economic growth: Evidence from developing countries. *American Journal of Agricultural Economics*, 86, 3: 795 -801.

Md Saiful Islam, Ibrahim A Alhamad. (2022), Impact of financial development and institutional quality on remittance-growth nexus: evidence from the topmost remittance-earning economies

Mencinger joze (2003) "Does Foreign Direct Investment Always Enhance Economic Growth" *Kyklos* Volume 56, Issue 4, pages 491–508, November 2003.

Mundaca, B. G. (2009). Remittances, financial market development, and economic growth: The case of Latin America and the Caribbean. *Review of Development Economics*, 13(2), 288–303. doi:10.1111/rode.2009.13.issue-2

N'Dri, K., & Kouame, M. (2025). Remittances and institutions: What effects on economic growth in Sub-Saharan Africa? *Theoretical Economics Letters*, 15(2), 280–299. <https://www.scirp.org/journal/paperinformation?paperid=141686>

Najeb Masoud & Glenn Hardaker, (2012). "The impact of financial development on economic growth," *Studies in Economics and Finance*, Emerald Group Publishing Limited, vol. 29(3), pages 148-173, July.

Nguyen, C. P., Su, T. D., & Nguyen, T. V. H. (2018). Institutional quality and economic growth: The case of emerging economies. *Theoretical Economics Letters*, 8(11), 2323–2336. <https://doi.org/10.4236/tel.2018.811127>

Nguyen, C.P., Su, T.D., Nguyen, T.V.H., 2018. Institutional quality and economic growth: the case of emerging economies. *Theoretical Economics Letters*. 8.

North, D.C., 1990. *Institutions, institutional change and economic performance*, New York: Cambridge University Press

Nyamongo, E. M., Misati, R. N., Kipyegon, L., & Ndirangu, L. (2012). Remittances, financial development and economic growth in Africa. *Journal of Economics and Business*, 64(3), 240–260.

Omar Bakar, H., Sulong, Z., & Chowdhury, M. A. F. (2022). The role of financial development on economic growth in the emerging market countries of the sub-Saharan African (SSA) region. *International Journal of Emerging Markets*, 17(3), 789–811. <https://doi.org/10.1108/IJOEM-08-2019-0638>

Organisation of Economic Cooperation and Development, 2001. *The well-being of nations: the role of human and social capital*, Paris.

Parsa, M., & Datta, S. (2023). Institutional Quality and Economic Growth: A Dynamic Panel Data Analysis of MICs and HICs for 2000–2020. *International Economic Journal*, 37(4), 675–712. <https://doi.org/10.1080/10168737.2023.2261012>

Radzeviča, A.M., Bulderberga, K., (2018). The role of institutional quality in economic growth: implications for the Baltic States. Unpublished Thesis in jkKJStockholm School of Economics, SSE RIGA.

Rodrik, D. (2000), Institutions for high-quality growth: What they are and how to acquire them. *St Comp Int Dev* 35, 3–31. <https://doi.org/10.1007/BF02699764>

Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98(5), S71–S102. <https://www.jstor.org/stable/2937632>

Sahoo, M., & Shabou, R. (2022). Financial development, inequality and institutional quality: Evidence from global data. *International Review of Economics & Finance*, 79, 274–289. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2022.03.010>

Sarmad Ellahi & Muhammad Omer, 2021. "Do Workers' Remittances Promote Economic Growth in Pakistan?," *SBP Working Paper Series* 106, State Bank of Pakistan, Research Department. Sciences.

Seyfullayev, I., & Cak, M. (2025). Institutional quality and economic growth in resource-rich countries: The case of Azerbaijan. *Problems and Perspectives in Management*, 23(1), 50–61.

Shaw, 1973. *Financial Deepening in Economic Development*. Oxford University Press.

Stahl, C. (1982), 'Labour Emigration and Economic Development', *International Migration Review*, Vol. 16: 868-99.

Stark, O and D. Levhari (1982), 'On Migration and Risk in LDCs', *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 31 (1): 191-96.

Stark, O and R. Lucas (1988), 'Migration, Remittances and the Family', *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 36 (3): 465-81.

Stiglitz, J., 2001. Redefining the role of the state: Post-Washington consensus. *World Economics*. 2 (3).

Su, Y., & Liu, Z. (2016). The impact of foreign direct investment and human capital on economic growth: Evidence from Chinese cities. *China Economic Review*, 37, 97-109. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.chieco.2015.12.007>

Taylor, J.E. (1992), 'Remittances and Inequality Reconsidered: Direct, Indirect and Intertemporal Effects', *Journal of Policy Modelling*, Vol. 14 (2): 187-208.

Thomas Fackler & Yvonne Giesing & Nadzeya Laurentsyeva, 2016. "Knowledge Remittances: Does Emigration Foster Innovation?," *CESifo Working Paper Series* 7420, CESifo.

Valickova, P., Havranek, T., & Horvath, R. (2015). Financial Development and Economic Growth: A Meta-Analysis. *Journal of Economic Surveys*, 29(3), 506–526. <https://doi.org/10.1111/joes.12086>

Woodruff, C and R.M. Zenteno (2004), 'Remittances and Micro Enterprises in Mexico', Graduate School of International Relations and Pacific Studies (unpublished; San Diego, California: University of California, San Diego, and ITESM).

World Bank (2006), *Global Economic Prospects*, World Bank, Washington DC

World Bank (2014). *Migration and remittances: Recent developments and outlook*. In *Migration and development brief* (pp. 22).

World Bank (2023). *Migration and remittances*

Yang, D (2004), 'International Migration, Human Capital, and Entrepreneurship: Evidence from Philippine Migrants' Exchange Rate Shocks', Ford School of Public Policy Working Paper No. 02-011, University of Michigan, Ann Arbor.

Yıldırım, A., (2015). *Institutional structure and international competitiveness: a review on Turkey*. Unpublished Ph.D Thesis, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman University, Institute of Social